

Modernistyczne zespoły mieszkaniowe Berlina na Liście Światowego Dziedzictwa UNESCO

Jörg Haspel

Komitet Światowego Dziedzictwa UNESCO podczas swojej 32 sesji, która odbyła się w Quebecu (Kanada) 7 lipca 2008 r., przychylił się do wniosku Republiki Federalnej Niemiec o umieszczenie na Światowej Liście Dziedzictwa UNESCO sześciu berlińskich osiedli mieszkaniowych pod nazwą „Modernistyczne zespoły mieszkaniowe Berlina”. Dzięki tej decyzji trwający ponad dziesięć lat proces prezentacji i oceny prowadzony przez krajowe oraz międzynarodowe zespoły ekspertów został doprowadzony do szczęśliwego zakończenia. W niespełna rok po tej decyzji miasto Berlin otrzymało z rąk Francesco Bandarina, dyrektora Centrum Światowego Dziedzictwa UNESCO w Paryżu, certyfikat wpisania osiedli na Listę Dziedzictwa; miało to miejsce 7 czerwca 2009 r., który to dzień jest Niemieckim Dniem Światowego Dziedzictwa UNESCO. Berlińskie organa odpowiedzialne za ochronę zabytków w pełni doceniają to szczególne wyróżnienie i są świadome wynikających z niego zobowiązań. Czujemy się zaszczycony, że zostaliśmy zaproszeni do przedstawienia „Modernistycznych zespołów mieszkaniowych Berlina” w ramach konferencji „Modernizm w Europie - Modernizm w Gdyni”.

1. Berlin – metropolia architektury modernistycznej

W latach 1918-1933, czyli od zakończenia I wojny światowej do przejęcia władzy przez narodowych socjalistów w styczniu 1933 r., Berlin wyrósł na metropolitalny ośrodek sztuki modernistycznej. Po przyłączeniu w 1920 r. okolicznych dzielnic Wielki Berlin stał się jednym z największych miast świata, o powierzchni 876 km², a przy 3,86 mln mieszkańców trzecim co do liczby ludności miastem po Nowym Jorku i Londynie. Berlin był uznawany za największe miasto przemysłowe na kontynencie i środkowoeuropejskie centrum finansowe oraz główny węzeł komunikacyjny, a ponadto za główną międzynarodową scenę awangardy artystycznej oraz dialogu między tradycją a nowoczesnością. Architektura i urbanisty-

ka odgrywały kluczową rolę w społecznych i artystycznych ruchach reformatorskich. Sam „Nowy Berlin” uważany był w szczególności za stolicę nowego typu budownictwa. Berlin, bardziej niż jakiegokolwiek inne miasto, zyskał reputację „światowego centrum awangardy” w zakresie architektury i urbanistyki.

Opinia o Berlinie jako centrum modernistycznej architektury i urbanistyki utrwaliła się zwłaszcza dzięki obiektom ukończonym i zachowanym do dziś. Do wybitnych przykładów historii architektury początków XX w. należy fabryka turbin AEG autorstwa Petera Behrensa (1909), która stanowiła zapowiedź nowego podejścia w estetyce obiektów przemysłowych. Wśród nowych budynków powstałych po I wojnie światowej znajdują się: trzy siedziby związków zawodowych projektu Bruna i Maxa Tautów oraz Ericha Mendelsohna (budynek ADGB przy Wallstrasse, budynek związku drukarzy przy Dudenstrasse i budynek DMV przy Alte Jakobstrasse), nowe obiektu biurowe zaprojektowane między innymi przez Petera Behrensa i Bruno Paula (*Alexanderhaus* i *Berolinahaus* na Alexanderplatz oraz *Kathreiner Hochhaus* przy Kleistpark), budynek radiowy (*Haus des*

1. Przekazanie certyfikatu światowego dziedzictwa UNESCO przez pana Francesco Bandarina - Dyrektora Centrum Światowego Dziedzictwa UNESCO w Paryżu pani Ingeborg Junge-Reyer, Prezydentowi i Senatorowi ds. Rozwoju Przemysłowego Berlina w Ratuszu w Berlinie 7 lipca 2009 r. Z lewej autor artykułu. Fot. Edmund Kasperski (ze zbiorów Landesdenkmalamt Berlin)

Rundfunks) Hansa Poelziga oraz wieża radiowa (*Berliner Funkturm*) Heinricha Straumera na terenach targowych. Obiekty te prezentują radykalne odejście od estetyki architektury cesarstwa niemieckiego i funkcjonalny zwrot ku innowacjom budowlanym nowych czasów. Nowatorskie projekty budynków szkolnych oraz obiektów użyteczności publicznej - takie jak np. budynki kąpieliska Strandbad Wannsee autorstwa Martina Wagnera i Richarda Ermischa - swoją nowoczesną, kosmopolityczną, egalitarną architekturą kreują modernistyczne oblicze miasta.

2. Reformatorskie osiedla mieszkaniowe w Berlinie zbudowane w okresie międzywojennym¹

Głównym wkładem nowej architektury w tworzenie nowoczesnej urbanistyczno-społecznej tożsamości Berlina było budownictwo willowe i osiedlowe. Chociaż w okresie międzywojennym powstało wiele wybitnych willi i kompleksów mieszkalnych projektowanych na zamówienie rosnącej grupy bogatych mieszkańców, to prawdziwie imponującym efektem reform społecznych oraz reform w budownictwie były duże osiedla mieszkaniowe dla szerokiego rzesz ludności. Społeczny wymiar debaty nad architekturą i urbanistyką miasta najlepiej wyrażały pochodzące z tego okresu realizacje osiedli komunalnych i spółdzielczych. W budownictwie mieszkaniowym w Berlinie dał się zauważyć gwałtowny wzrost od połowy lat 20. XX w., zwłaszcza w okresie urzędowania głównego urbanisty miejskiego, socjaldemokraty Martina Wagnera, wspaniałego organizatora i rzecznika polityki reform. Co prawda, w okresie najbardziej dotkliwego braku mieszkań, tzn. w okresie powojennym w latach 1919-1923, zbudowano zaledwie 9 tys. mieszkań komunalnych, to już w latach 1924-1930 powstało dalszych 135 tysięcy.

Zespoły mieszkaniowe zbudowane w latach 20. XX w. zyskały wysokie uznanie nie tylko wśród współczesnych, chwalono je również w następnych dekadach. Znaczenie tych zabytków architektury docenili zarówno ich właściciele i użytkownicy, jak też architekci oraz politycy, dzięki czemu większość osiedli była przez lata otoczona staranną opieką, jeszcze zanim objęto je oficjalną ochroną konserwatorską. W efekcie większość z tych obiektów zachowała się do dziś w wyjątkowo dobrym stanie. Dodatkowo NRD-owska ustawa o ochronie zabytków (1975) oraz Ustawa o konserwacji zabytków w Berlinie Zachodnim (1977) dały władzom konserwatorskim po obu stronach żelaznej kurtyny nowe uprawnienia, które wykorzystano w celu ochrony najważniejszych modernistycznych zabytków budownictwa socjalnego okresu międzywojennego. Po obaleniu muru berlińskiego uchwalono nowe, wspólne ustawy (np. Ustawa o harmonizacji

2. *Metropolis – Elektropolis: ilustracja - Collage z budynków osiedla Siemensstadt – po I wojnie światowej stolica Niemiec stała się synonimem miasta wiodącego w przemyśle i kulturze modernizmu. Fot. archiwalna ze zbiorów Landesdenkmalamt Berlin*

prawa miasta Berlina z 1990 r. oraz Ustawa o konserwacji zabytków dla całego Berlina z 1995 r.), które zapewniały potrzebne środki na ochronę wszystkich sześciu osiedli, jak również należących do nich przestrzeni publicznych i obszarów zielonych.

Żadne inne miasto w Niemczech, a może nawet i w Europie, nie rozpoczęło na tak wczesnym etapie systematycznych prac konserwatorskich przy obiektach dziedzictwa architektonicznego XX w.; żadne też nie posiada równie dużego doświadczenia w zakresie ochrony i konserwacji osiedli mieszkaniowych z lat 20. XX w. Omawiane tu modernistyczne zespoły mieszkaniowe Berlina to doskonały przykład budownictwa socjalnego w XX w. – nawet w skali międzynarodowej. Stanowią one wyjątkowe połączenie rozwiązań architektoniczno-urbanistycznych w nowoczesnym, masowym budownictwie mieszkaniowym z inicjatywami podejmowanymi w ramach reform polityki mieszkaniowej. Wywarły znaczący wpływ na kierunek debaty o architekturze nie tylko w Berlinie i w Niemczech, ale w całej Europie.

W 1998 r. Stała Konferencja niemieckich ministrów kultury skierowała do Ministerstwa Spraw Zagranicznych wnioski o zgłoszenie berlińskich zespołów mieszkaniowych do Centrum Światowego Dziedzictwa

3. *Berlin - modernistyczne osiedla mieszkaniowe. Ilustracja przedstawiająca 6 osiedli uznanych za światowe dziedzictwo XX wieku. Fot. Senatsverwaltung für Stadtentwicklung Berlin / Winfried Brenne Architekten*

¹ Ogólną koncepcję berlińskiej polityki mieszkaniowej po I wojnie światowej oraz szczegółowe informacje na temat sześciu osiedli z okresu międzywojennego wpisanych na Listę Światowego Dziedzictwa można znaleźć w: *Siedlungen der Berliner Moderne. Nominierung zur Aufnahme in die Weltelsterliste der UNESCO*, Berlin: Landesdenkmalamt Berlin im Auftrag der Senatsverwaltung für Stadtentwicklung Berlin, 2009; krótkie omówienie modernistycznych zespołów mieszkaniowych Berlina oraz ich tła polityczno-historycznego w skróconej wersji uzasadnienia wniosku o wpis na Listę Światowego Dziedzictwa: Jörg Haspel, Annemarie Jaeggi (red.), *Siedlungen der Berliner Moderne*, Monachium/Berlin 2007.

4. Domy osiedla-ogrodu Falkenberg zaprojektowane przez Bruno Tauta. Fot. Wolfgang Bittner (Landesdenkmalamt Berlin)

UNESCO w Paryżu w celu umieszczenia ich na tzw. Liście Informacyjnej jako niemieckich zabytków XX w. Republika Federalna Niemiec przedłożyła wniosek Centrum Światowego Dziedzictwa w przewidzianym regulaminem terminie w styczniu 2006 r. Następnie przeprowadzono niezbędne konsultacje, a eksperci z UNESCO oraz z ICOMOS sporządzili odpowiednie raporty. Wpis sześciu modernistycznych zespołów mieszkaniowych Berlina nastąpił w oparciu o dwa spośród sześciu kryteriów określonych przez wytyczne operacyjne do Konwencji Światowego Dziedzictwa, a mianowicie:

- **Kryterium II.** Obiekty powinny „ilustrować znaczące oddziaływanie wartości w danej epoce lub w ramach danego kręgu kulturowego, w zakresie rozwoju architektury lub techniki, zabytkowej sztuki, planowania przestrzennego lub kształtowania krajobrazu”;

- **Kryterium IV.** Obiekty powinny „stanowiąc wybitny przykład rodzaju budowli bądź zespołu architektonicznego lub technicznego, który ilustruje znaczący etap w historii ludzkości” [cyt. za: Polski Komitet ds. UNESCO; www.unesco.pl/kultura/dziedzictwo-kulturowe/swiatowe-dziedzictwo/kryteria/ - przyp. tłum.]

3. Miasto-ogród Falkenberg, 1913-16, projekt Bruno Taut; projekt zieleni Ludwig Lesser

Spośród wszystkich miast-ogrodów w Europie Miasto-Ogród *Falkenberg* uznawane jest za najbardziej kolorowe. Osiedle powstało w latach 1913-1916 i przeznaczone zostało dla ok. 230 mieszkańców. Stanowiło jedną z wczesnych prac architekta Bruno Tauta, który zastosował rewolucyjne rozwiązanie elewacyjne w postaci zdecydowanych, żywych kolorów w nie stosowanych wcześniej kombinacjach. W ten sposób nadał unikatowy wyraz artystyczny społeczno-urbanistycznemu modelowi miasta-ogrodu, którego koncepcję zaczerpnął z Anglii. Model ten zaakceptowany został przez Niemieckie Stowarzyszenie Miast-Ogrodów, inicjatora stowarzyszenia budowlanego Falkenberg. Z powodu spektakularnej, kontrowersyjnej kolorystyki osiedle tuż po zakończeniu budowy zyskało miano „Pudełka Farb”.

Innym znaczącym w owym czasie rozwiązaniem było rozplanowanie zieleni. Zaprojektował je słynny architekt zieleni Ludwig Lesser, który po-

przez rozmieszczenie roślin zielonych wzdłuż ulic zaakcentował efekty przestrzenne stworzone przez architekturę. Kratownice na fasadach z roślinami owocującymi i pnączami tworzyły efekty kolorystyczne zmieniające się wraz z porami roku. Każdy lokal mieszkalny posiada ogród o powierzchni od 135 do 600 m², ponieważ pierwotnym zamiarem było umożliwienie mieszkańcom uprawy własnych warzyw i owoców. Dla każdego domu Lesser sporządził listę propozycji dotyczących roślin, które można uprawiać w niewielkich ogródkach, a ponadto wygłosił szereg pogadarek dla członków stowarzyszenia, żeby wpłynąć na kształt projektowania i wykorzystania ogrodów.

Projekt Bruno Tauta zakładał zbudowanie miasta-ogrodu na ok. 1500 mieszkań dla 7500 mieszkańców, rozległego i harmonijnie wpisanego w istniejący teren. Jednakże prace budowlane przerwała wojna, więc początkowo zbudowano jedynie 128 mieszkań w dwóch etapach: 34 lokale mieszkalne w 1913 r. wokół placu Akazienhof oraz 94 mieszkania w latach 1914-1915 na przyległym terenie wzdłuż Gartenstadtweg. Architekt Heinrich Tessenow, znany już wówczas dzięki budynkom zaprojektowanym dla miasta-ogrodu Hellerau w Dreźnie, zaprojektował dom wolnostojący dla sekretarza generalnego Adolfa Otto (Falkenberg 119).

Budynki osiedla nie zostały zniekształcone żadnymi dobudówkami ani innymi przeróbkami, tak więc dzisiejsze osiedle w przeważającej mierze posiada oryginalną tkankę przestrzenną. Gruntowny remont i prace konserwatorskie rozpoczęte po zjednoczeniu Niemiec w 1991 r., przeprowadzono po dokładnej ekspertyzie istniejącej substancji w oparciu o katalogi metod konserwacji zabytków; wszystkim pracom towarzyszyły badania konserwatorskie. Celem prac konserwatorskich było przywrócenie oryginalnej jakości architektury i krajobrazu osiedla, łącznie z kolorystyką oraz licznymi detalami zarówno budynków, jak i ogrodów, bowiem to one decydują o jednolitym i spójnym wyrazie artystycznym.

4. Osiedle Schillerpark, 1924-1930, 1953-1957, projekt Bruno Taut i Hans Hoffmann; projekt zieleni Walter Rossow

Zaprojektowane przez Bruno Tauta osiedle Schillerpark przeznaczono dla ok. 740 mieszkańców

5. Wejścia na osiedlu Schillerpark, nazywanego Osiedlem Holenderskim, ze względu na ceglane elewacje, proj. Bruno Taut. Fot. Wolfgang Bittner (Landesdenkmalamt Berlin)

i zbudowano w trzech etapach w latach 1924-1930. Było to pierwsze nowoczesne miejskie osiedle mieszkaniowe wzniesione zgodnie z nowymi przepisami budowlanymi dla miasta Berlina, sfinansowane ze środków uzyskanych z podatku od czynszów. Taut zastosował tu zabudowę kwartałową zgodnie z tradycyjnymi przepisami budowlanymi Berlina, jednak otworzył ją w narożnikach. Osiedle było jednym z pierwszych w Niemczech nowoczesnych osiedli z zabudową o płaskich dachach.

Taut wzorował się na modernistycznej architekturze holenderskiej, którą poznał podczas wizyty studialnej w tym kraju na początku lat 20. XX wieku. W jego koncepcji przestrzennej wyraźnie widać wpływ J.J.P. Ouda i zaprojektowanych przez niego osiedli mieszkaniowych. Zastosowanie czerwonej cegły, płaskich dachów oraz plastycznych elementów fasad w postaci balkonów i loggii nawiązuje do osadzonej w tradycji, solidnej zabudowy charakterystycznej dla szkoły amsterdamskiej, co dostrzegli mieszkańcy nadając osiedlu przydomek „Dzielnica Holenderska”. Model holenderski najbardziej przypominają długie bloki mieszkalne zbudowane jako pierwsze w latach 1924-26, o plastycznej bryle i kontrastujących materiałach, z licznymi elementami wklęsłymi i wypukłymi oraz rozmieszczonymi naprzemiennie loggiami i wykuszami.

Mieszkania na osiedlu *Schillerpark* zaprojektowano z myślą o mieszkańcach o zróżnicowanych dochodach: wszystkie miały takie samo wyposażenie, różniły się natomiast wielkością. Poza tym każde mieszkanie posiadało własną łazienkę i kuchnię oraz dużą loggię lub balkon od słonecznej strony. Publiczne i osiedlowe przestrzenie zielone, podobnie jak w przypadku wszystkich zaprojektowanych przez Tauta osiedli, stanowią integralną część całościowej społecznej koncepcji przestrzennej. Taut zaplanował dziedzińce oraz inne zamknięte obszary zieleni jako fundamentalne elementy zewnętrznej przestrzeni życiowej, do których należało również bliskie sąsiedztwo jednego z pierwszych nowoczesnych parków publicznych w Niemczech – *Schillerpark* - otwartego jeszcze przed I wojną światową.

W 1924 r. położono kamień węgielny pod budowę pierwszego etapu osiedla, który ukończono w 1926 roku. W 1928 r. ukończono etap drugi. Żeby zachować spójność całości, w trzecim etapie budowy (1929-30) Taut również zastosował czerwoną cegłę na fasadach. Ogółem powstały 303 mieszkania liczące od półtora do czterech i pół pokoi. Wszystkie posiadały łazienkę i loggię, a ostatnie oddane do użytku miały też centralne ogrzewanie. Po raz pierwszy zastosowano smołowane stropodachy, co było jednym z pierwszych rozwiązań tego typu w architekturze bloków mieszkalnych w Niemczech.

Domy wszystkich trzech etapów budowy w znacznej mierze zachowały swój pierwotny wygląd, mimo działań wojennych i prac remontowych w okresie powojennym. W przypadku dokonanych zmian – takich jak dodane elementy betonowe, zmienione loggie, okna, itp. – główne elementy projektowe zostały wymienione lub odnowione zgodnie z zasadami konserwatorskimi.

Swoją pierwotny stan zachowały też w znacznym stopniu pasy zieleni otaczające budynki pierwszego i drugiego etapu. Przygotowany w latach 2003-2004 plan renowacji małej architektury i ogrodów dla wszystkich części osiedla zostanie zrealizowany w najbliższych latach.

5. Osiedle Britz (Podkowa), 1925–1930, projekt Bruno Taut i Martin Wagner; projekt zieleni Leberecht Migge i Ottokar Wagler

Budynek na planie podkowy stanowi centrum zespołu mieszkalnego *Britz*, powstałego w latach 1925-1930 według projektu Bruno Tauta i Martina Wagnera. Przeznaczone ono było dla ok. 3100 mieszkańców, stanowiąc pierwsze w Niemczech osiedle liczące ponad 1000 mieszkań. Osiedle to, które zyskało wymowny przydomek osiedle „Podkowa”, stało się przykładem nowego budownictwa socjalnego, mającego na celu stworzenie godziwych, zdrowych i atrakcyjnych warunków mieszkaniowych dla szerokich grup społecznych.

Osiedle „Podkowa” było pierwszym, modelowym przedsięwzięciem dobroczynnego towarzystwa mieszkaniowego GEHAG (*Gemeinnützigen Heimstätten, Spar- Und Bau-Aktiengesellschaft*), założonego przez socjaldemokratów i wolne związki zawodowe. Celem zrzeszonych w nim firm spółdzielczych i związkowych było stworzenie systemu budownictwa mieszkaniowego, który stanowiłby alternatywę dla firm prywatnych i który w dziedzinie budownictwa mieszkaniowego byłby efektywniejszy od polityki państwa. Innowacyjność polityczna i organizacyjna tego wielkiego spółdzielczego zespołu mieszkaniowego wyrażała się w architekturze umieszczonego centralnie budynku w kształcie podkowy. Podkreślał on racjonalność rozwiązań oraz wiarę w postęp, które stały się nieodłączną cechą nowego stylu budownictwa, a także zawarte w idei spółdzielczości poczucie wspólnoty i solidarności. Budynek stanowi kluczowy element urbanistyczny całego osiedla.

Architekt zieleni Leberecht Migge (którego sylwetkę przedstawia bliżej w tym tomie Jadwiga Urbanik) był zwolennikiem zastosowania nowoczesnych metod także w tworzeniu zieleni osiedlowej. Opowiadał się za standaryzacją jak największej ilości części składowych ogrodów, a potem ich budową z wykorzystaniem metod produkcji masowej, przy zastosowaniu zoptymalizowanych metod organizacyjnych w procesie realizacji.

6a. Widok lotniczy osiedla Britz na okładce ukraińskiego czasopisma o architekturze z 1920 r. Osiedle Hufelsensiedlung stało się wkrótce najbardziej znanym osiedlem modernistycznym Berlina. Orowadzany po osiedlu przez Bruno Tauta sowiecki komisarz ludowy Anatolij Lunaczarski był przekonany, że „Britz to zbudowany socjalizm”. Ze zbiorów Svitlany Smolenskiej, Uniwersytet w Charkowie

6b. Widok lotniczy w 2005 r. założenia mieszkalnego osiedla Britz, nazywanego Hufeisensiedlung (osiedle „Podkowa”), proj. Bruno Taut. Fot. Presse- und Informationsamt des Landes Berlin und Berlin Partner GmbH /FTB-Werbefotografie

W koncepcji osiedla „Podkowa” Tautowi udało się na wielką skalę zrealizować swoją wizję otwartego projektu urbanistycznego z dużą ilością zieleni. W równym stopniu zaspokojone zostało tu artystyczne pragnienie nowoczesności i funkcjonalności oraz społeczne zapotrzebowanie na światło, powietrze i słońce. Dzięki osiedlu „Podkowa” Bruno Taut, Martin Wagner i Leberecht Migge zyskali reputację architektów reform społecznych i urbanistów lat 20. XX wieku.

Zespół mieszkaniowy Britz został zbudowany w sześciu etapach w latach 1925-1930, na terenie o powierzchni 29 ha należącym wcześniej do majątku rodziny Britz. Osiedle liczyło 1963 lokale mieszkalne. Architekt krajobrazu Leberecht Migge zaprojektował prywatne i publiczne tereny zielone oraz otwarte przestrzenie. Jego projekt, chociaż w częściowo zmienionej formie, został włączony do planu osiedla przez szefa władz zieleni miejskiej dzielnicy *Neukölln*, Ottokara Waglera. Integracja architektury i topografii jest najbardziej widoczna w centralnym symbolu osiedla – podkowie. Wokół stawu usytuowanego w zagłębieniu pośrodku terenu Taut umieścił trzykondygnacyjny budynek w kształcie podkowy o długości 350 m, składający się z 25 jednakowych segmentów, który otacza rozległy obszar zieleni. Wszystkie pokoje dzienne i loggie wychodzą na staw, a wszystkie główne wejścia do budynku znajdują się po zewnętrznej stronie podkowy. Po zachodniej stronie podkowy znajduje się inny kompleks budynków tworzących charakterystyczny kształt, a mianowicie szeregowe domy zgrupowane wokół romboidalnego dziedzińca (*Hüsung*). Oba kompleksy usytuowane są obok siebie, stanowiąc centralny motyw pierwszych dwóch etapów budowy osiedla oraz trzon całej dzielnicy. Od podkowy w kierunku północnym i południowym prowadzą wąskie drogi osiedlowe zabudowane niskimi szeregowymi domami jednorodzinny-

mi z wąskimi, indywidualnymi ogrodami.

Projekt Tauta udowadnia, że ograniczenie 472 domów do dwóch typów zabudowy nie prowadzi automatycznie do monotonnej powtarzalności. W zespole *Britz* każda droga ma swój własny indywidualny charakter, który osiągnięto poprzez szerszy lub węższy rozkład przestrzenny oraz zastosowanie kolorowych – czerwonych, żółtych, białych i niebieskich – tynków kamyczkowych. W ten sposób każdy szereg lub grupa domów posiada własną kolorystykę, a każda ulica własną tożsamość przestrzenną i kolorystyczną.

Podczas wojny osiedle *Britz* nie doznało poważniejszych uszkodzeń, więc wszystkie jego części nadal w znacznej mierze zachowały swoją oryginalną tkankę. Prace renowacyjno-remontowe rozpoczęto w latach 70., początkowo bez dokładnej analizy istniejącego stanu czy wymogów konserwatorskich. Dopiero w latach 80. w trwających wciąż pracach renowacyjnych zaczęto znów stosować tynki zewnętrzne zgodnie z oryginalnymi z dodatkiem barwników mineralnych, a kolorystykę odtworzono na podstawie badań konserwatorskich.

Renowacja centralnej podkowy nie została jeszcze ukończona. Rekonstrukcji wymaga jeszcze wejście do podkowy od strony Fritz-Reuter-Allee. Trzeba zrekonstruować oryginalne detale schodów z lekkimi kolumnami oraz chodnik przed schodami, ponieważ stanowią one kluczowy element architektoniczno-urbanistyczny całego osiedla.

6. Osiedle im. Carla Legiena, 1928–1930, projekt Bruno Taut i Franz Hillinger

Liczące ok. 1200 mieszkańców osiedle im. Carla Legiena to najbardziej wielkomiejskie i najgęściej zabudowane spośród berlińskich osiedli mieszkaniowych wzniesionych przez stowarzyszenie GEHAG (*Geme-*

7. Narożny budynek rzędu pięciokondygnacyjnych budynków osiedla Carl Legien projektu Bruno Tauta. Fot. Wolfgang Bittner (Landesdenkmalamt Berlin)

innützige Heimstätten, Spar- und Bau-Aktiengesellschaft) w ramach programu budowy mieszkań socjalnych w Republice Weimarskiej. Projektanci nie mieli tu takiej swobody w zagospodarowaniu przestrzeni by móc zaplanować tak otwarte osiedle jak w przypadku osiedla *Britz*, bowiem zagospodarowanie tego terenu zostało już określone planem zagospodarowania przestrzennego Hobrechta z 1862 roku. A więc Bruno Taut wraz z Franzem Hillingerem, kierownikiem biura projektowego spółdzielni GEHAG, musieli odpowiednio dostosować swój projekt i wykorzystać tradycyjny wzorzec zabudowy kwartałowej.

Prostokątny teren przeznaczony pod osiedle podzielono na sześć placów, z których każdy otaczał długi, wysoki (cztery lub pięciokondygnacyjny) blok na planie litery U, dzięki czemu powstały głębokie dziedzińce. Dziedzińce te z zaprojektowaną zielenią stały się punktem centralnym, w którym skupiało się życie mieszkańców, natomiast wąskie ulice odgrywały mniejszą rolę. Logiczną konsekwencją takiego układu było umieszczenie pokoi z loggiami i pergolami na szerokość całego mieszkania po wewnętrznej stronie, tak by wychodziły na zielony dziedziniec, a pozostałe pomieszczenia (łazienki, kuchnie) znalazły się po przeciwnej stronie, od ulicy. Narożne balkony o zaokrąglonej linii odwracały uwagę patrzącego od ulicy i kierowały jego wzrok ku wewnętrznym dziedzińcom.

Cały kompleks powstał w latach 1928-1930. Nazwano go imieniem Carla Legiena, przywódcy związków zawodowych, który zmarł w 1920 r. Projekt zakładał trzy etapy budowy osiedla, lecz z powodu światowego kryzysu gospodarczego zrealizowano jedynie dwa.

Zasadniczym elementem architektonicznym była tu, podobnie jak na osiedlu *Britz*, kolorystyka. Tak więc elewacje od strony wąskich ulic otrzymały słonecznie żółty kolor, przez co ulice wydają się szersze, natomiast od strony dziedzińca barwy są bardziej nasyczone. Żeby powiększyć optycznie przestrzeń dziedzińców, powierzchnie ścian głównej oraz tylne ściany wewnątrz loggii leżących naprzeciwko siebie dziedzińców pomalowano na ten sam kolor: jedna para dziedzińców

otrzymała kolor bordowy, druga jaskrawo niebieski, a trzecia ciemnozielony.

Generalne remonty przeprowadzane po 1945 r. doprowadziły do utraty oryginalnych tynków i kolorystyki, uzyskanej pierwotnie dzięki zastosowaniu barwników mineralnych. Jednakże nie dokonano żadnych zasadniczych zmian konstrukcyjnych, więc zamysł urbanistyczny i podstawowa tkanka oraz układ architektoniczny budynków osiedla pozostały niezmienione. Po zjednoczeniu Berlina i wcześniejszych badaniach przeprowadzonych na początku lat 90. rozpoczęto renowację fasad zgodnie z zasadami konserwatorskimi. Ostatnio przywrócono też jakość otwartych przestrzeni osiedla. Prace budowlane zostały zakończone w 2005 r. i całe osiedle odzyskało swój pierwotny wygląd, łącznie z koncepcją kolorystyczną Bruno Tauta. Wnętrza jednego z mieszkań poddano rekonstrukcji i pomalowano na pierwotne kolory. Obecnie jako lokal historyczny służy mieszkańcom za mieszkanie gościnne i stanowi ofertę specjalną dla zwiedzających.

7. Osiedle „Białe Miasto”, 1929–1931, projekt Otto Rudolf Salvisberg, Bruno Ahrends i Wilhelm Büning; projekt zieleni Ludwig Lesser

8. Kubiczne bliźniacze wieże tworzące bramę wjazdową do rozległej przestrzeni mieszkaniowej osiedla *Weißer Stadt (Białe Miasto)* według projektu architektów Otto Rudolfa Salvisberga, Bruno Ahrendsa, Wilhelma Büninga oraz architekta krajobrazu Ludwiga Lessera. Fot. Wolfgang Bittner (Landesdenkmalamt Berlin)

Wkrótce po zakończeniu budowy w 1931 r. ten duży, liczący ok. 2100 mieszkańców zespół zyskał nazwę „Białego Miasta” i stał się symbolem nowoczesnego budownictwa mieszkaniowego. Osiedle było przedmiotem dyskusji na łamach prasy specjalistycznej, a podretuszowane wizerunki białych budynków pojawiały się w książkach i periodykach na całym świecie od 1930 r. Osiedle zostało zaprojektowane pod kierunkiem miejskiego radcy budowlanego Martina Wagnera przez grupę architektów: Wilhelma Büninga, Bruno Ahrendsa i Otto Rudolfa Salvisberga, natomiast architekturę zieleni zaprojektował Ludwig Lesser (ten sam, który współpracował z Bruno Tautem przy projektowaniu osiedla *Falkenberg*).

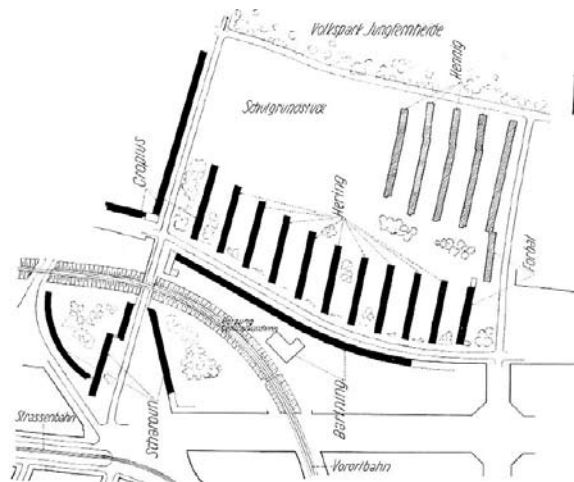
Dwa budynki wysokościowe przy wejściu, budynki na osi oraz budynek z prześwitem tworzą razem zasadniczy efekt wizualny, który określa układ przestrzenny i hierarchię projektową, stanowiąc jednocześnie ramy dla wspólnej tożsamości osiedla jako całości. Po obu stronach tego imponującego kompleksu centralnego Salvisberg stworzył różne układy przestrzenne stosując rozchodzące się promieniście szeregi domów i ustawionych poprzecznie bloków.

Ludwig Lesser zaprojektował otwarte przestrzenie w taki sposób, by spełniały wymogi nowego stylu budowania i by pasowały do założeń architektoniczno-urbanistycznych osiedla. Otwarte przestrzenie „Białego Miasta” wyznaczyły standardy dla późniejszych projektów budownictwa mieszkaniowego. Zamiast małych ogródków przydomowych Lesser zaplanował skwery do użytku publicznego – funkcjonalne pasy zieleni z ławkami, placami zabaw dla dzieci itp. W skład osiedla weszła też szeroka infrastruktura handlowo-usługowa, która w owym czasie była rzeczą niespotykaną, m.in. 24 sklepy zlokalizowane w strategicznych punktach osiedla, przedszkole w części zaprojektowanej przez Ahrendsa oraz gabinet lekarski, co podkreślało wysokie standardy socjalne „Białego Miasta”.

Wszystkie części osiedla w znacznej mierze zachowały swoją pierwotną tkankę. Prace remontowe połączone z gruntowną renowacją przeprowadzono w oparciu o oryginalne plany w latach 1949-1954, przy udziale Wilhelma Büninga. Osiedle nie uległo żadnym poważnym zmianom strukturalnym, chociaż w wyniku powojennych remontów utracono czystą biel elewacji oraz kolor poszczególnych elementów architektonicznych. W 1982 r. rozpoczęto prace renowacyjne, podczas których powojenne tynki zniekształcające oryginalne elewacje stopniowo zastępowano nowymi, gładkimi tynkami z mineralną bielą.

Pierwotny, prostokątny kształt otwartych przestrzeni autorstwa Ludwiga Lessera nadal można dostrzec w podziale przestrzennym, układzie ścieżek, zastosowanych materiałach oraz sposobie nasadzenia drzew. W 2001 r., na podstawie projektu konserwacji małej architektury (opracowanego w 2000 r.), przeprowadzono modelową renowację pierwszego z dziedzińców, tak więc w pełni odzwierciedla on obecnie oryginalny zamysł Lessera.

8. Osiedle *Siemensstadt* (Pierścień), 1929-1931, 1933-34, projekt Otto Bartning, Fred Forbat,

9. Plan sytuacyjny rozległej przestrzeni mieszkaniowej osiedla *Siemensstadt*, nazywanego też *Ringsiedlung* („Pierścień”) od nazwy znanego stowarzyszenia architektów *Der Ring*, którego członowie uczestniczyli w projektowaniu. Fot. z archiwum Landesdenkmalamt Berlin

Walter Gropius, Hugo Häring, Paul-Rudolf Henning, Hans Scharoun; projekt zieleni: Leberecht Migge

Osiedle *Siemensstadt*, którego budowę rozpoczęto w latach 1929-31, od początku swego istnienia uznano za wystawę architektoniczną na wielką skalę. Jednakże jego architektura ograniczała się do jednego typu zabudowy: długie bloki o różnym rozkładzie, na różnych planach, różnych rodzajach dojazdu i różnym wzornictwie. Swoją międzynarodową renomę utrwalił tu słynni architekci zaangażowani w pracę nad projektem: Otto Bartning, Fred Forbat, Walter Gropius, Hugo Häring, Paul-Rudolf Henning i Hans Scharoun. Zespół ten pracował pod kierunkiem miejskiego radcy budowlanego Martina Wagnera, który dał każdemu z architektów okazję do zrealizowania własnej interpretacji nowego stylu budownictwa socjalnego w warunkach wielkiego miasta.

Plan zagospodarowania przestrzennego opracowany przez Hansa Scharouna zakładał radykalne odejście od zasad urbanistyki XIX wieku; w swoim planie generalnym zastosował miejski układ sytuacyjny w nowatorskiej, niespotykanej dotąd kompozycji, w której punktem centralnym jest rozległy obszar zieleni zaprojektowany przez architekta krajobrazu Leberechta Migge (przy osiedlu *Britz* współpracował z Bruno

10. Budynki mieszkalne osiedla *Siemensstadt* zaprojektowane przez Hansa Scharouna, który był odpowiedzialny za plan zagospodarowania i prowadził zespół złożony z architektów Otto Bartninga, Freda Forbata, Waltera Gropiusa, Hugo Häringa i Paula-Rudolfa Henninga i architekta krajobrazu Leberechta Migge. Fot. Wolfgang Bittner (Landesdenkmalamt Berlin)

Tautem). Głównym celem projektu było stworzenie dużych pasów zieleni oraz ich zintegrowanie z istniejącym drzewostanem. Osiedle *Siemensstadt* wytyczało drogę nowoczesnej, międzynarodowej urbanistyce, poprzez nowy układ będący kompozycją abstrakcyjną, zrywającą z motywami urbanistyki z okresu przedmodernistycznego. *Siemensstadt* to nowoczesny krajobraz miejski zapowiadający zasady urbanistyki powojennej.

Projektanci osiedla pod kierownictwem Martina Wagnera tworzyli stowarzyszenie postępowych architektów o nazwie *Der Ring*, stąd też wzięła się nazwa *Siemensstadt* – „Osiedle Pierścień”. Roli inwestora budowy 1370 mieszkań w wielopiętrowych domach o płaskich dachach podjęła się miejska firma budowlana „*Gemeinnützige Baugesellschaft Berlin-Heerstrasse mbH*”. Każdemu z architektów powierzono zaprojektowanie własnego kompleksu budynków, dzięki czemu osiedle uzyskało różnorodny wygląd, prezentując przykłady całej gamy nowych stylów zabudowy, od funkcjonalizmu Gropiusa po sztukę przestrzenną Scharouna i bogactwo form organicznych Häringa. Zadaniem Scharouna było zintegrowanie całości. Po raz pierwszy zastosował tu zasadę „wspólnoty sąsiedzkiej”, której podstawę tworzył nie surowy, funkcjonalistyczny, podłużny budynek, lecz wydzielone, przestronne kompleksy osiedla o organicznych formach, wynikających z naturalnej topografii terenu.

Część budynków zespołu mieszkaniowego *Siemensstadt*, znajdującego się w pobliżu zakładów Siemens, uległo znacznym zniszczeniom podczas II wojny światowej, aczkolwiek zniszczenia te nie spowodowały istotnych zmian w układzie czy wyglądzie osiedla. Ważne założenia projektowe otwartych przestrzeni autorstwa Leberechta Miggego zachowały się do dziś. Dotyczy to zwłaszcza oryginalnego, parkowego charakteru otwartych przestrzeni, nadal widocznego w wielu miejscach.

Jednakże prace renowacyjne przeprowadzone na początku lat 50. nie przywróciły osiedlu pierwotnego stanu; nie wszystkie też detale zostały zrekonstruowane. Renowacja w oparciu o zasady konserwatorskie rozpoczęła się na początku lat 80. Szeroko zakrojone prace konserwatorskie i renowacyjne rozpoczęto od długich budynków, zaprojektowanych przez Häringa. Do 1984 r. odrestaurowano większość domów zaprojektowanych przez Scharouna, a w następnych latach przysła kolej na budynki Henninga.

9. Dziedzictwo modernizmu a Światowe Dziedzictwo UNESCO

Obecnie Lista Światowego Dziedzictwa liczy 890 obiektów w 148 krajach (Konwencję UNESCO ratyfikowało 186 państw), w tym 176 obiektów dziedzictwa przyrodniczego, 689 obiektów dziedzictwa kulturowego oraz 25 obiektów mieszanych. Modernistyczne zespoły mieszkaniowe Berlina zostały zaakceptowane przez ICOMOS oraz Komitet Światowego Dziedzictwa, ponieważ według postanowień Konwencji Światowego Dziedzictwa reprezentują one wybitną wartość uniwersalną i charakteryzują się ewidentną integralnością wizualną oraz wysokim stopniem historycznego

autentyzmu. I wreszcie, co nie mniej ważne, można założyć, że wpisanie na Listę Światowego Dziedzictwa sześciu reformatorskich zespołów mieszkaniowych okresu międzywojennego po rekomendacji stosownych organów nastąpiło dlatego, że zgłoszenie przez miasto Berlin kandydatury tychże zespołów modernistycznych współgra z obecną polityką UNESCO, zakładającą wypełnienie oczywistych luk w Liście Światowego Dziedzictwa, przez co stanie się ona wiarygodna, reprezentatywna i zrównoważona.

W 2000 r. Komitet Światowego Dziedzictwa oficjalnie wystąpił z wnioskiem do ICOMOS o przeanalizowanie Listy UNESCO oraz list informacyjnych z kandydaturami zgłoszonymi przez poszczególne kraje. Analiza przeprowadzona w latach 2002-2004 (jej wyniki zostały opublikowane przez ICOMOS International w 2005 r.) skupiała się na aspektach typologicznych, chronologiczno-regionalnych i tematycznych.

Opublikowana w 2005 r. analiza ICOMOS² uodowodniła to, czego spodziewali się eksperci w sprawach światowego dziedzictwa, a mianowicie:

- Na Liście Światowego Dziedzictwa liczba obiektów dziedzictwa kulturowego jest znacznie większa niż liczba obiektów dziedzictwa przyrodniczego; obiektów mieszanych jest bardzo niewiele;
- Obiekty wspólne dla różnych krajów są niedostatecznie reprezentowane, podobnie jak zgłoszone kandydatury transgraniczne i międzynarodowe;
- Na Liście dominują obiekty sakralne lub obiekty dziedzictwa religijnego oraz zabytki publiczne bądź państwowe, natomiast świeckie obiekty prywatne należą do rzadkości;
- Jeśli spojrzeć globalnie, Europa jest nadreprezentowana;
- Liczba obiektów przedmodernistycznych, tzn. osiemnastowiecznych i starszych, znacznie przewyższa liczbę obiektów dziedzictwa końca XIX i XX w.

„Dziedzictwo modernizmu”, jedna z kategorii w analizie ICOMOS-u, zdefiniowane jest jako „budowle lub grupy budowli, dzieła sztuki, miasta, obiekty przemysłowe (zbudowane pod koniec XIX w. i później)”. Do kategorii tej należy niecałe 3% obiektów na Liście UNESCO oraz na listach kandydatur zgłoszonych przez

2. Jukka Jokiletho, *The World Heritage List. Filling the Gaps – an Action Plan for the Future* [w:] *Monuments and Sites XII* (edited by ICOMOS International), Monachium / Paryż 2005.

11. Hala Stulecia (Ludowa) we Wrocławiu (1911-13) zaprojektowana przez Maxa Berga, przykład wczesnego modernizmu znajdujący się w Polsce, wpisana na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO w 2006 r. Fot. http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Wroclaw_hala_ludowa6.jpg

poszczególne kraje. Jeśli przyjrzymy się bliżej obiektom dziedzictwa współczesnego wpisanych na Listę lub do niej kandydujących okaże się, że główne braki dotyczą nie dziedzictwa dwudziestowiecznego, lecz dziełnastowiecznego, którego reprezentacja jest jeszcze skromniejsza.

10. Dziedzictwo XX w. a dziedzictwo modernizmu

Od 1972 r. na Listę UNESCO wpisano zaledwie 25 obiektów dwudziestowiecznych. Jednakże tylko częściowo reprezentują one historię ubiegłego stulecia, jako że kilka z nich genetycznie albo pochodzi z czasów dawniejszych, np. odbudowana warszawska Starówka (XIII-XX w.), albo zawiera obiekty młodsze włączone w starszą substancję, jak np. Kopalnie *Rammelsberg* w zabytkowym mieście Goslar (X-XX w.). Lista wpisanych wówczas obiektów dwudziestowiecznych przedstawia się następująco:

- Auschwitz-Birkenau. Niemiecki nazistowski obóz koncentracyjny i zagłady (1940-45), Polska (1978)
- Stare Miasto w Warszawie (wiek XIII-XX), Polska (1980)
- Dzieła Gaudiego w Barcelonie (1883-1926), Hiszpania (1984, 2005)
- Miasto Brasilia (1956-60), Brazylia (1987)
- Kopalnie w Rammelsberg i zespół zabytkowy w Goslar (X-XX w.), Niemcy (1992)
- Huta żelaza w Völklingen (1873 r. – XX w.), Niemcy (1994)
- Cmentarz leśny Skogskyrkogården w Sztokholmie (1917-1920), Szwecja (1994)
- Pomnik Pokoju (Katedra Genbaku) w Hiroszynie (1914, 1945), Japonia (1996)
- Budynki Bauhausu w Weimarze i Dessau (1919 - 1933), Niemcy (1996)
- Woudagemaal – stacja pomp parowych w Lemmer (1920), Holandia (1998)
- Wyspa Robben w Kapsztadzie (XVII - XX w.), RPA (1999)
- Miasto Uniwersyteckie Caracas (1940-60), Wenezuela (2000)
- Dom Schrödera Rietvelda w Utrechcie (1924-25), Holandia (2000)
- Główne rezydencje miejskie zaprojektowane przez Victora Hortę w Brukseli (1893-1901), Belgia (2000)
- Kompleks przemysłowy kopalni Zollverein w Essen (XIX w., 1928-32), Niemcy (2001)
- Willa Tugendhatów w Brnie (1930), Czechy (2001)
- Białe Miasto Tel-Awiw (1930-50), Izrael (2003)
- Dom i pracownia Luisa Barragána (1948), Meksyk (2004)
- Radiostacja Varberg w Grimeton, (1922-24), Szwecja (2004)
- Hawr, miasto odbudowane przez Auguste'a Perreta (1945-64), Francja (2005)
- Hala Stulecia we Wrocławiu (1911-13), Polska (2006)
- Campus Universidad Nacional Autónoma de Mexico (1948-54), Meksyk (2007)
- Gmach Opery w Sydney (1957-73), Australia (2007)

12. Okładka opracowania ICOMOS "Listing Stalinist Architecture?" (Berlin 1995/96). Fot. ICOMOS Germany, München-Berlin / A. V. Schussev State Research Museum of Architecture, Moscow

- Modernistyczne zespoły mieszkaniowe Berlina (1914-1931), Niemcy (2008)

Z wyjątkiem obiektów w Brazylii, Meksyku i Wenezueli w Ameryce, Robben Island w RPA, Hiroszynie w Japonii i Opery w Sydney w Australii, wszystkie pozostałe obiekty znajdują się w Europie. Nawet jeśli uznamy Tel-Awiw (Izrael) za miasto pozaeuropejskie, to i tak pozostałe części świata reprezentuje niecała jedna trzecia obiektów Światowego Dziedzictwa XX wieku. Listy kandydatów zgłoszonych przez poszczególne kraje świadczą o tym, że w zakresie nominacji obiektów XX-wiecznych dominacja Europy oraz znaczne nierówności pod względem regionalnym utrzymują się w nadchodzących latach.

Ponadto widać wyraźnie, że na Liście UNESCO jest mało obiektów przemysłowych i technicznych, zabytków inżynierii lądowej, obiektów łączności i środków przekazu oraz innych budowli inżynierskich, które stanowią czynnik decydujący w modernizmie minionego wieku. Wieże telewizyjne czy porty lotnicze (o czym mówił wcześniej Attali Györ z Budapesztu³) znajdują się na krajowych listach zabytków, ale jeszcze nie zostały wpisane na Listę Światowego Dziedzictwa ani na Listę Informacyjną. Niemal wszystkie propozycje Międzynarodowego Komitetu ds. Ochrony Dziedzictwa Przemysłowego TICCIH w ciągu ostatnich 15 lat nie doprowadziły ani do ich wpisania na Listę Informacyjną, ani nawet do ich nominowania do wpisu⁴.

3. Zob. Bob Hawkins, Gabriele Lechner i Paul Smith (red.), *Historic Airports. Proceeding of the international L'Europe de l'Air Conferences on Aviation Architecture*, (Liverpool 1999, Berlin 2000, Paryż 2001), Londyn 2005.

4. TICCIH wraz z ICOMOS przeprowadziły badania, które zaowocowały wydaniem następujących publikacji: *Les villages ouvriers comme elements*

Jak można się spodziewać, zarówno na Liście UNESCO, jak i na krajowych Listach Informacyjnych znajduje się więcej obiektów z pierwszej niż z drugiej połowy XX wieku. Z obiektów dziedzictwa modernizmu wpisanych na Listę Światowego Dziedzictwa trzy czwarte pochodzi – całkowicie lub częściowo – sprzed 1950 r., natomiast zaledwie jedną czwartą można uznać za dziedzictwo okresu powojennego. Hala Stulecia we Wrocławiu, budynki *Bauhausu* w Weimarze i Dessau czy Białe Miasto w Tel-Awiwie to znakomite przykłady budownictwa modernistycznego w Europie i na Bliskim Wschodzie z pierwszej połowy XX w., a miasto Brasilia i Opera w Sydney to najznamiensze przykłady architektury drugiej połowy XX w. na antypodach.

Jeśli pominiemy znaczące zabytki historii politycznej, takie jak hitlerowskie obozy koncentracyjne w Polsce, Robben Island czy Hiroszimę, a skoncentrujemy się na konkretnych zabytkach sztuki i architektury przekonamy się, że większość stanowi spuścizna modernizmu i architektura awangardowa. Wiele z nich wspominał już raport DOCOMOMO „Modernizm i Lista Światowego Dziedzictwa” przygotowany na zlecenie ICOMOS-u w 1992 r. i wydany w 1997 roku. Raport zajmuje się zwłaszcza obiektami w stylu międzynarodowym z początków XX w. aż po modernizm powojenny. W światowym zestawieniu znajduje się ponad 100 obiektów rekomendowanych do rozważenia jako kandydatury na nominację do wpisu na Listę Światowego Dziedzictwa⁵.

Na Listę Światowego Dziedzictwa nie wpisano jeszcze żadnych zabytków trendów niemodernistycznych i post-awangardowych czy przykładów modernizmu umiarkowanego (ujętych w opublikowanym przez DOCOMOMO w 2007 r. zbiorze pt. „Other Modernisms”⁶), ani też słynnych obiektów zbudowanych w stylu bardziej konserwatywnym czy tradycyjnym w latach 1930-70.

du patrimoine de l'industrie (1995, 2001), *The International Canal Monuments List* (1996), *Context for World Heritage Bridges* (1997), *Railways as World Heritage* (1999) oraz *International Collieries List* (2002).

5. *The Modern Movement and the World Heritage List* (1997), zob. whc.unesco.org/uploads/activities/documents/activity-489-4.doc

6. *Other Modernisms – a Selection from the Docomomo Registers*, „Docomomo Journals”, marzec 2007, nr 36.

11. Luki regionalne i tematyczne w XX-wiecznym Światowym Dziedzictwie

Institucje Światowego Dziedzictwa w swoich nominacjach powinny preferować obiekty w kategorii niereprezentowanej lub niedostatecznie reprezentowanej pod względem regionalno-chronologicznym lub typologiczno-tematycznym w kontekście globalnym, a nie tylko w kontekście Europy. Ekspertki z ICOMOS i DOCOMOMO są zgodni co do tego, że wyraźną lukę geograficzno-tematyczną na Liście Światowego Dziedzictwa stanowi brak obiektów dziedzictwa radzieckiego⁷. „Moskiewska Deklaracja nt. ochrony dziedzictwa kulturowego XX w.”, podpisana w 2006 r. przez ICOMOS, DOCOMOMO oraz UIA (Międzynarodowy Związek Architektów)⁸, zalecała władzom rosyjskim oraz Wspólnocie Niepodległych Państw umieszczenie wybitnych obiektów awangardowych na Liście Informacyjnej jako kandydatury do wpisu na Listę Światowego Dziedzictwa. W szczególności wymieniono domy komunalne i kluby robotnicze zaprojektowane przez słynnych awangardowych architektów i pełne polotu konstrukcje Władimira Suchowa czy moskiewskie metro jako rosyjski, czy też radziecki wkład do światowej architektury XX wieku⁹.

W 2007 r. w Berlinie odbyła się kolejna konferencja „Obiekty Światowego Dziedzictwa XX w. – luki i zagrożenia z europejskiego punktu widzenia”. Konferencja podkreśliła przodującą rolę programu reform budownictwa mieszkaniowego, miejskiego systemu komunikacji zbiorowej i nowoczesnego Parku Ludowego w urbanistyce i architekturze minionego wieku.¹⁰

7. *The Soviet Heritage and European Modernism. Heritage at Risk 2006*, Berlin: ICOMOS International, Berlin 2007 (wyd. specjalne)

8. Zob. http://www.maps-moscow.com/index.php?chapter_id=209&data_id=187&do=view_single

9. Zob. Jörg Haspel: *World Heritage Sites of the 20th Century – Chances for Russia from a Foreign Point of View* [w:] *The Soviet Heritage and European Modernism. Heritage at Risk 2006*, op. cit., s. 35-42.

10. ICOMOS International Scientific Committee Heritage of the 20th Century, ICOMOS National Committee Germany and Landesdenkmalamt Berlin (red.), *World Heritage Sites of the 20th Century – Gaps and Risks from a European Point of View*, „ICOMOS Journals of the German National Committee” (XLVI / Beiträge zur Denkmalpflege in Berlin 30), Petersburg 2008.

13 (13a, 13b, 13c) Marszałkowska Dzielnica Mieszkaniowa (MDM) w Warszawie - jeden z najwspanialszych przykładów dziedzictwa socrealizmu. Zbudowana w latach 1951-52, obejmująca plac Konstytucji, ulice Marszałkowską i Waryńskiego. Warszawski projekt przypomina podobne założenie z lat 50. XX w. wzdłuż alei Stalina (od 1961 alei Karola Marxa) w Berlinie. Fot. Jörg Haspel (Landesdenkmalamt Berlin)

W ubiegłym roku, z okazji Tygodnia Działań Awangardy w Sankt Petersburgu, ICOMOS Rosja, ICOMOS Niemcy oraz Międzynarodowy Komitet ICOMOS ds. Dziedzictwa XX w. wydały wspólne memorandum „Awangarda i Światowe Dziedzictwo”¹¹. Memorandum nie tylko występuje w obronie architektury awangardowej i oferuje wsparcie w procesie nominacji jej obiektów do rosyjskiej Listy informacyjnej, ale również uznaje dziedzictwo Wspólnoty Niepodległych Państw, takie jak obiekty w Mińsku na Białorusi czy w Charkowie na Ukrainie, oraz tzw. postawangardową architekturę stalinowskiego neoklasycyzmu.

Jeśli spróbujemy znaleźć luki w kategorii „Dziedzictwo modernizmu” na Liście Światowego Dziedzictwa oraz na krajowych listach informacyjnych staje się oczywiste, że pod względem tematycznym i typologicznym brakuje na nich nie tylko obiektów techniczno-przemysłowych, ale również obiektów architektury niemodernistycznej, a nawet obiektów w stylu konserwatywnym i tradycyjnym połowy XX wieku. Po II wojnie światowej awangardowy ruch socrealistyczny stał się jednym z najbardziej wpływowych nurtów w urbanistyce i architekturze. Na przełomie lat 40-tych i 50-tych doktryna stalinowska rozprzestrzeniła się w kontrolowanych przez Związek Radziecki Krajach Demokracji Ludowej w Europie Wschodniej, ale także w Chinach i Korei Północnej. Zapewne wszyscy wiemy to, co podaje *Wikipedia* i co przeczytałem kilka dni temu: „[Socrealizm] objął wszystkie dziedziny sztuk plastycznych i literatury, chociaż jego najbardziej spektakularne osiągnięcia dokonały się w architekturze, uważanej za kluczowy oręż w kre-

owaniu nowego ładu społecznego, wykorzystywany do rozpowszechnienia doktryny komunistycznej poprzez wpływanie na świadomość obywateli i ich światopogląd. W tym potężnym przedsięwzięciu kluczowa rola przypadła w udziale architektom...” [Cytat pochodzi z angielskiej wersji artykułu o socrealizmie w *Wikipedii*, w wersji polskiej takiego fragmentu nie ma – przyp. tłum.]

Nie można i nie powinno się mówić o modernizmie czy też stylu modernistycznym w architekturze nie biorąc pod uwagę nurtu przeciwnego. Na uwagę zasługuje nie tylko dziedzictwo modernizmu i awangardy, ale także dziedzictwo antyawangardowe i antymodernistyczne w sztuce i architekturze, zwłaszcza w Europie Środkowej i Wschodniej. Istnieją wybitne zabytki architektury powojennej świadczące o tym, że swój udział w historii miała także Europa Wschodnia za - czy może przed - żelazną kurtyną. Inicjatywa wielu krajów w celu poparcia nominacji tzw. architektury stalinowskiej musi obejmować kluczowe zabytki socrealizmu w Federacji Rosyjskiej, ale również powinna zapraszać i motywować partnerów z innych krajów do współpracy w zakresie ochrony i renowacji wspólnego dziedzictwa okresu powojennego.

Przykłady z Polski i Niemiec, takie jak Pałac Kultury i Nauki im. Józefa Stalina w Warszawie, budynek Ambasady Radzieckiej i dawna Aleja Stalina w Berlinie czy dzielnice przemysłowe takie jak Nowa Huta albo *Eisenhüttenstadt*, mogą stanowić jedynie *pars pro toto*, paradygmatyczną część całości, która przypomina nam o tym, co działo się w Europie na przestrzeni minionego wieku, a jest to zarówno modernizm, jak i nurt przeciwny - postmodernizm. Nasze dwudziestowieczne dziedzictwo stanowią nie tylko niewątpli-

14. Plan urbanistyczny socjalistycznego miasta „Stalinstadt” (Miasto Stalina) w pobliżu Fürstenberg (Niemcy), później nazwanego „Eisenhüttenstadt” („Miasto hut żelaza”) z lat 1957-58. Fot. Elisabeth Knauer-Romani, *Eisenhüttenstadt und die Idealstadt des 20. Jahrhunderts*, Weimar 2000, il. 113

11. Igor Makovetzkij, Michael Petzet, Sheridan Burke und Christiane Schmuckle-Mollard (red.), *Avantgarde und Welterbe. Eine gemeinsame Denkschrift des Deutschen und des Russischen Nationalkomitees von ICOMOS und des ICOMOS International Scientific Committee on 20th Century Heritage, vorgelegt auf Initiative des Petersburger Dialogs anlässlich der „Aktionswoche Avantgarde” zum 8. Petersburger Dialog vom 30.9. bis 3.10.2008 in St. Petersburg, Berlin/Monachium 2008.*

we dobra kultury, ale stanowi je także niepodzielna spuścizna przeszłości dla teraźniejszości i przyszłości.

12. Znak dziedzictwa europejskiego dla gdyńskiego modernizmu?

W kontekście światowego dziedzictwa ważne jest myślenie i działanie w kategoriach wybitnych wartości uniwersalnych, spójności wizualnej lub historycznej autentyczności. Jak słyszeliśmy, sprawą istotną stało się też zdefiniowanie luk i ich wypełnienie. Jeśli spojrzymy wstecz na 890 zakończonych sukcesem nominacji na przestrzeni 37 lat zauważymy też, że niektóre nominacje były nie tylko usprawiedliwione fachową ekspertyzą, ale również zostały natychmiast powszechnie zaakceptowane, bowiem proces nominacji rozpoczął się i został przeprowadzony we właściwym czasie.

Nie wiem, czy Gdynia jest potencjalnym kandydatem do wpisania na Listę Światowego Dziedzictwa i czy zostanie na nią wpisana, i nie zamierzam spekulować na ten temat. Ale chciałbym od rozważań na temat Światowego Dziedzictwa wrócić do naszej konferencji „Modernizm w Europie – modernizm w Gdyni”. W 2007 r. z okazji 50. rocznicy Traktatów Rzymskich Rada Europy postanowiła wprowadzić Znak Dziedzictwa Europejskiego dla uznania materialnego i niematerialnego dziedzictwa kultury i przyrody naszego kontynentu oraz dla nadania szczególnego znaczenia naszej wspólnej europejskiej tożsamości. Ideą tego pomysłu jest stworzenie ogólnoeuropejskiej sieci skupiającej znane obiekty i elementy krajobrazu oraz promowanie dialogu międzynarodowego i międzykulturowego. Rezolucja Parlamentu Europejskiego z 10 kwietnia 2008 r. na temat europejskiej agendy kultury w warunkach światowej globalizacji wspiera ustanowienie Znak Dziedzictwa Europejskiego „ma-

15. Znak Europejskiego Dziedzictwa. W 2006 r. państwa członkowskie Unii Europejskiej zapoczątkowały inicjatywę wprowadzenia Znak Europejskiego Dziedzictwa, jako uzupełnienia funkcjonujących programów ochrony, w tym Listy Światowego Dziedzictwa UNESCO. Komisja Europejska 9 marca 2010 r. przyjęła oficjalnie tę propozycję.

jąc na celu podkreślenie europejskiego wymiaru dóbr kultury, zabytków, obiektów i miejsc pamięci, bowiem wszystkie one świadczą o historii i dziedzictwie Europy.” Ideę wprowadzenia Znak Dziedzictwa Europejskiego poparli również europejscy ministrowie kultury, a Komisji Kultury UE zlecono opracowanie kryteriów i przepisów regulujących procedurę jego przyznawania. Niektóre kraje już tę procedurę rozpoczęły.

Od chwili rozpoczęcia nowej kampanii na rzecz dziedzictwa europejskiego w 20 krajach UE znak ten przyznano już blisko 60 obiektom. O ile mi wiadomo, wśród kandydatów do tego znaku nie ma żadnych obiektów dziedzictwa modernizmu ani zabytków architektury modernistycznej. A więc przy okazji obecnej konferencji powinniśmy zapytać, dlaczego Gdynia nie miałaby wykorzystać obecnej sytuacji i uczynić pierwszego kroku ubiegając się o to odznaczenie, dzięki czemu wypełniłaby oczywistą lukę na liście Znak Dziedzictwa Europejskiego?